

СОЛОНҢЫ

Балдардын журналы

1-2002

Жылгайак

Кыш өткөнин, жас келгенин темдектеген байрамдар кажы ла калыкта бар. Алтай улус андый байрамды ЖЫЛГАЙАК деп адайт.

Жылгайак, Жылгайак,
Жыл өткөннин байрамы!
Жашөскүрим жыргалы,
Жас келгеннин көкөөни.
Жаскы күннин жарт чогы
Жаткан карды кайылтар.
Жараш үндү куштарыс
Жанып келер Алтайга!

Бу алтай албатынын Жылгайак керегинде кожондорунун бирүзи.

А Жылгайак деп байрамды канайда темдектеп турганын, слер, балдар, билереер бе?

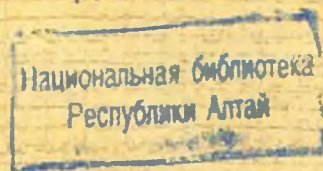
О, ондо бойынын аңылу чүм-жандары бар эмей. Эзенде болотон Жылгайакка быжыл жаскыда ла жайгыда белетенер керек. Кандыкты, саргайды казып, көжнөни, мангырды жууп, олордон ойто жаска жетире үрелбес курсак белетеп жат. Темдектезе, кандыкты ла саргайды сууга чала тирсек эдип кайнадала, онон учукка тизип, кургадып алар керек. Жылгайакты темдектеген күндүү-күрееде балдардын жууган мындый аш-курсагы кыйалтазы жоктон болотон.

Жылгайакты тулаан айда, түн ле түш түндөшө темдектейтен. Байрамды жаан улус баштайт. Балдар бу күнде башка-башка ойындар ойнойт. Ол тоодо байрамга учурлай сойгон малдын терезине отуруп, кырдан жыгылаар. Ары-бери көрөргө жетпес, кар кайыла берер, онын учун тойо жыгылап алар керек.

Жылгайактын алкыштары да жараш, уксагар:

Жас кел, жылу кел!
Жанмыр жаа!
Кар кайыл!
Жер эризин,
Жадаган (арыш) өссин!
Көк томылзын!
Кандык өссин,
Күүк этсин,
Күн чалызын!
Кудай унчуккалакта
Чомир-саргай казып,
Чүмдеп, курсак кайнадалык.
Саргай-кандык көп бүтсин,
Сагыш жеткенче казарга,
Абыл, абыл, баш болзын!

Мынайда Жылгайакты, жасты, жылу келерин кычырып жат.

КҮЛӨР ТЕПУКОВ

УУЛАК ЧЫКТЫ ОТОП

Топ, топ, топ,
Уулак чыкты отоп.
Көк-жаныл өлөңгө,
Күн тийген жалаңга.

Чечектерге жажыркап,
Көбөлөк учат — жаражын.
Мөт жууган адару
Учуп турат — капшайын.

Айландыра аыктап,
Өйди де сеспеди.
Жараш тату өлөңнөн,
Керек дезде, жибеди.

Күн кырга тайанды,
Көөркий уулак арыды.
Топ, топ, топ,
Жанып ийди торолоп.

ЭЭ

Элик

Ээр

Эдрек

Элик бычкак өдүгис
Эдрек јокко эдилбес.
Элчиге барар адыбыс
Ээр јокко минилбес.

Үкү

үү

Үйген

Үлдү

Үргүлөп калган аркада
Үкүниң көстөри жалтырайт.
Түндө амырын ол ундып,
Чычкандарга ол андайт.

Жолдоштор была мажалай

(алтай кеп куучын)

Эки нөкөр айуга туштаган болтыр. Бирүзи ол ло тарыйын жанында турган агашка чыга конды. А онын нөкөри коркыганына оп-соп туруп калды.

Эрик жокто јерге јада түжүп, өлү болуп мекеленди.

Айу өрөкөн ого јууктай базып келеле, јыттап көргөн бойы бараксанга тийбей, агаш аразына кийдире база берди.

Байагы нөкөри агаштан түжүп, сурады:

— Мажалай сеге нени шымыранды?

— Јеткерге учуразан, сени јаныскандыра артыргызып, качып турган кижиле нөкөрлөшпө.

Кеп-үлгердин сургадузы:

“Чын нөкөрин түбекте јарталар”.

Јуруктары С. Дыковтын

Јелбегенди јенгени

Озо чактарда Аргачы деп уулчакту улус журтаган. Олордын мал-ажын ачап-јутпа Јелбеген түгезе јиирге једе берген. Кажы ла кўн карганакты кезедер: "Бир уйынды эмезе бир койынды бер, мойношсон, кожо отурган ўйинди апарарым". Карганак канайтсын, кўчи једер эмес, малынын бирў-зин берер ле. Јелбеген сыр кожондо јанар.

Бир кўн бозом эгирде Аргачы Јелбегенге келип, конорго суранды. Јелбеген курсак бойы келген деп сўўнди. Оттын јанында туулакка тўжўк саларда, уулчак болбоды. "Айылда изў, тышкары уйуктайтам" — деди. Јелбеген чилекейи шуурап, ай-кара малтазын курчыдарга отура берген.

Бу ўйдў Аргачы узун, суйман таш табала, армакчыла буулап, бўкўн тыттын тўзине сўўртеп экелди. Онон некей тоныла јаап салды. Бойы јажынып алды. Јелбеген таг алдында ўгўлўп келеле, тонло ороп салган ташты эки-ўч катап чабарда, малтазынын мизи сынды. "Бу кандый бала?" — деп чочып, айлы јаар јўгўрди. Аргачы јангы ла ойгонгон болуп, кийнинен кирди.

— Јакшы ла уйуктап јатсам, јиткемди эки-ўч катап томонок тиштеди ошкош. Уйкум чыкты. Томоноктордон до нени алар. Бу јуукта арканын ээзи, айу ўрўкўн, карануйда уйуктап јаткан мени кўрбўй, јўзимге баскан. Уйку аразында, бу кандый чычкан мантады деп, чочыйла тажыырымда, айу јеерен уйды јўктенгенче, јети тууны ажыра учуп, кўлгў тўшкен. Кўлдин суузы чайпалып чачылала, сооло берген дежет.

Онон Аргачы сынык мистў ай-кара малтаны јангы ла кўргўн кижии болуп, айтты:

— Кече ажанып отурала, не де тижиме кысталарда, чукчылап кўрзўм адамнын малтазынын мизи эмтир. Эттин ортозына та канай кирген, бир ле ажанзам, јети чардын эдин јип койодым.

Јелбеген, коркыганына суудагы талдый, тырлажат.

Адакыда Аргачы айтты:

— Аштай бердим, ўрўкўн! Бу слер кандый сўрлў: семис, јаактараар боп-бошпок, ичеер, ўрўп койгон кууктый, болчок — деп айтты.

Јелбеген кууды чыгып, санаазын арай ычкынбады. "Бу шулмус, јеек бала мени јиирге сананып алды ошкош. Мынан тўрген ырап, качар керек" — деп, сананала, коркыганынан чоколдонып: "Ка-ка-лак, балам, с-с-суу экелейин" — дейле, кўнўктўрин тудунып, чыгара јўгўреле, тонмок суунын јанында јалбак ташка тебинип калыырда, ташта Јелбегеннин јаныс ла изи онкойып артып калган. Бойы учуп барала, айга келип тўшкен.

Аргачы ада-энезинин мал-ажын айдап, амыр јана берген.

Эмди ле толун айда јазап кўрзўр, воында кўнўктў Јелбегеннин сомын кўрўп ийерер.

- Ой, кандый, жараш, ой кандый жараш! Бу Сугаш журттын балдарын көрүп, өскө сөс таппайдым.

Менин, Талбак-Кулактын да, кийими кем-жок, же балдарды көрүп, оморкойдым.

ЭЛИК

Элик — “Сыгындардын билезине” кирип турган андардын бирүзи. Бескези 20-50 килограмм, жерден житкезине жетире 1 метр, узун сыны — 1,5 м жетире.

Узун буттарлу ла мойынду, бажы кыскачак, мүүзи жаан эмес. Алын буттары кийин буттарынан кыска учун, байкыны арка тужынан эмеш бийиксү. Онын шылтузында түрген сунуп ла жаан

калып, көк-пөндөп мантаар аргалу. Кулактары жаан, узун, куйругу кыскачак, билдирбес те. Кураннын мүүстери 40 см-ден өтпөйт. Кичинек, чүми жок мүүстер тижизинде (керекшинде), анча да ла каргандарында болот.

Түги бортык. Онын учун элик тын сооктордо алдырышпайт. Жайгы ла кышкы өни тын аныланбайт: кышкыда эмеш борозымак, жайгыда — жеерен.

Элик бистин ороондо 2 жүзүн: Европанын ла Сибирдин. Олорды кезикте эки башка бүдүм ан деп бодогылайт: сибир-элик европей-эликтен жаан.

Эликтер сеелик (койу эмес) өскөн жер сүүйт, бийик өлөндү ачык жалмандарда одорлойт. Жаан карда одор бедиреп, 200-300 чакырым ырагына барып келедилер. Же оло анылу тергелү. Онын да учун анчылар тууразынан келген эликтерди танып койот. Жайлузында жоон эликтер бирден жүргилеер. Күскеери бозулу 2-3 биле керекшиндер биригип жүрет.

Кышкыда эликтер чогу жүргилейт.

Элик амыраза, эбиреде аыктанарга эптү ле эзиндү жер талдайт. Ол чыйрак, чыдамкай ан. Ачык жерде ого ийт жедишпес: бир саатка 60 беристе өдүп, 4-5 метр калып мантаар. Сергелен

ан — кижини 100-120 алтамга сезип ийер.

Үни тунгак, үзүлгек, жаан ийт үргендий.

Курсагы жүзүн-жүүр: агаштын терезин, бүрчүктерин жийт, женести, мешкелерди, жиилектерди база сүүйт.

“Ман” тужында (үүрге кожулза) куран, сыгын чылап, үөр жуубайт. Ол бир ле керекшинди таап алала, ээчип айланыжар.

Чааптар баштапкы күндеринде өлөн ортозында корынып жадат. Бир туркуннын (неделенин) бажында энезин ээчийт.

Бир айдан жымжак өлөн жип баштайт. Үчинчи айына барып жатса, чоокырак өни жоголо берер.

Эликтердин баштапкы өштүзи — бөрү. Бөрүлөр эликти агыртып, тошко, айса, каскак кайага чыгарып тудат. Агашту жерлерде эликтерди шүлүзин, жеекен кетейт.

Элик алтай калыктын оос чүмдемелдеринде сүрекей көп адалат. Онызын, балдар, слерге бичиктерден де, улустын куучынынан таап-билип аларга күч эмес. Темдектезе, табышкак:

Чек-чек базытту,
Чекпен сары өдүктү.

БЕЛГЕЛҮ ТЫНДУЛАР

- ❖ Чымыл кижиге амыр бербей, күүлежип турза, јааш жаар.
- ❖ Көгөөндөр ийнектерге, аттарга сыралышса, жанмырга.
- ❖ Сары чымалы кыймырашса, күн үрелип, жанмырлаар.
- ❖ А бот, чымалылар чур-чуманак отко-сууга түжүп, жымырткаларын түрген-түкей уйазына тажып тургажын, жалкын болор.
- ❖ Эниргери сары адару тымыбай, учуп тургажын, кенетийин жалкын болордон айабас.

КЕЕНДИКТИҢ УСТАРЫ

Чөрчөк кайдан келет? Кем оны экелет? Чөрчөк сүүбес, оны укпаган бала бар ба? Кажы ла кижги бала тужында бу телекейди айылдаган. Балдар, алтай чөрчөк чүмдеечи Танытпас Акулова керегинде укканыгар. Онын көп чөрчөктөрүн «Солонгы» журнал кепке баскан.

«Эң калын журт» деп баштапкы жуунтызы 1998 жылда кепке базылды.

Танытпас эжебис алтай чөрчөк жылыйбазын, балдар алтай тазыл-тамырын ундыбазын, ол ажыра жалакайга, жарашка жүткүзүн, көрүм-шүүлтези бийик ле ойгор болзын деп амадайт. «Чөрчөк — бүдүн телекей. Балыкка сууда канай жакшы, онойып мен чөрчөктин телекейинде жакшы жүредим. Ол эмес болзо, мен бу кату жүрүмге чыдажып болбос эдим» деп, чөрчөкчи куучындайт.

Танытпас Акулова 1952 жылда 6 мартта Кан-Оозы аймактын Мөндүр-Соккон журтында беш балалу биледе чыккан. Энези, Сапышева Ачап Манкышевна, балдарына чөрчөктөр айдып, албатызына жажына бала жүректү эржине белетеп жаткан деп билген бе? Уур-күч өйлөрдө беш баланы жангыскан чыдадарга женил эмес. Энези иште, балдар бой-бойлорын кичееп, жаанаган. Балдардын бирүзи уй-малды көрзө, бирүзи курсак азып, бирүзи айыл ижин иштеерде, кичинек Танытпас карындаш-сыйнына энезинен эмезе өскө карганактардан жылбиркеп уккан чөрчөгүн куучындайтан.

«Мен бойым бийик үредү жок кижги. Школды ла божотком. Жаш тужымда чөрчөкти энем, энемнин эжези, Коктунова Ажый таайым, Согодин Арпак жестем, Тадина Шыранкай кудагайымнан, Кара-Сууда Тутушева Сыган деп кижинен сүрекей жараш чөрчөктөр угатам.

Бүгүн де эзен, 100 жашка жууктаган, ол ло сергек бойы, Адунова Аражан эжемнен ле Калкин Алексей Григорьевичтен терен шүүлтелү чөрчөктөр уккам. Школдо меге жангыс алтай тилдин билгирлерин эмес, жалакайга, үредүге сүүш ле жылбиркеш берген, чөрчөктин кеен телекейине јол ачкан үредүчилериме — Тысова Нина Санашевнага, Максим Куйрушевич Тысовко ло онон до өскөлөрине алкышту-бийанду жүредим. База бир үредүчим — Кочкарёв Евгений Дмитриевич керегинде жылу сананып жүредим. Јүрүмимде бу кижиге туштабаган болзом, бу жүрүмнин катуларын өдүп болорым та јок» — деп, Танытпас эжебис эске алынат. Мындый улус Танытпастын чөрчөк чүмдеер јайалтазына бойынын камаанын база јетирген ле.

Танытпас эје беш баланын энези. Јаан кызы, Чейне, билелү, үредүчи. Чага уулы билелү, кой кабырат. Кару уулы черүде, Москва јеринде. Айдана кызы педколледжте үренет. Арчын уулы школдо, 8 класста үренет.

Эш-нөкөри Максим Макаровичле кожо Танытпас эжебис кой ижинде. "Барган

јуртым јакшы, ада јок өскөн бойыма ада болгон кайным ла кайын-энеме быйанду жүредим. Бу жүрүмде меге Кудай эн артык сый эдип эш-нөкөримди сыйлаган, ол тайак болот деп айтсам, јастыра болбос. Мен бойымды чөрчөк ортозында јайым сезедим. Тайга јерде меге сүрекеј јарап јат. Анда мен ар-бүткенле тудуш болгонымды биледим, агаш-таш, ан-куш ортозында јакшы жүредим. Көргөн-укканымды бастыра ла бичиир күүним келер» деп, чөрчөкчи куучындайт.

Суунын толкулары айлана согуп, балыктары чыгара калып, агаштар јайканып, шуулап, агаш эмдеген томыртка табыштанып, тенгериде учуп жүрген талан-келен, бийик көк ајаста айланып турган тейлеген, керек дезе, кыймыражып јаткан чымалылар чөрчөкчинин персонажтары болуп калат. Ан-куш, тындулар көп немеге кижинин көзин ачып, үредү берет. Темдектезе: чөрчөкчи «Сыгын, ат ла уй» деп чөрчөк ажыра мындый шүүлте балдарга ајдат: јаман, быјар жүрүм жүрзеер, бажыгар туйук, кылыгаар јаман болор.

«Менин чөрчөктөрим орус тилле чыгарда, сүрекеј јараш болтыр» деп, Танытпас эјебис кичинек бала чылап сүүнет, — је ончозынан озо менин канадым, абайым — ол Алтайдын Чолмоны. Менин чүмдемел жүрүмимде көп болужын јетирген улуска быйаным айдып жүрер күүним бар: Бедюров Бронтой Јангович, Гүзел Элемова, Муканова Тамара Николаевна, Валентина Јылдысовна Киндикова. Экинчи сборник-бичигимди алтайлап ла орустап көчүрип, научный јартамалдар эдип, эзенде чыгарарга белетеп турган кижиге Шатинова Нина Игнатьевнага. Албатым мени өрө көдүрип, чөрчөктөримди баалап турганы учун, быйаным јетсин.

Бүгүн Танытпас эјебис слерге, балдар, чөрчөктин телекејине айылдап келзин деп кычыру эдет. «Мен бодозом, эмдиги балдар кычырбаганынан, бойына көп тузалу неме алынбай јат. Ондо телевизор буруулу. Бичик јокко жүрүм карануй, јилбилү эмес көрүнер. Чөрчөк кижини иштенкеј, ойгор болорына үредер, катурканбас, јакшы-јаманды ылгап, айландыра улуска јакшы эдип, јаманынан айрыларга болужар. Көпти билип, кычырып, жүрүмеерди јилбилү эдерге сананзаар, озо бойоордон баштагар. Сөсти билерге, угарга, оны кычырар керек. Сөс — бийик ийделү. Сөс кижини өрө көдүрер, сөс өлтүрер де.

Озодо улус айдыжатан: уурданып жүргенче, суранчыктап жүр. Мен оны кайкайтам. Сананып көрзөөр, балдар: сен суранзан, кижини сени јаан ла болзо шооткой, уурданган кижини бойынын угы-төзин кезип салар, балдарына быјар кан берип салар. Бүгүнгү күнде ууры — јаан түбек. Кемнин де эки-јангыс малы јылыып, ол кижинин балдары куру артат. Је уурдаткан кижинин малы өзүп калар, уурданган кижини јуртына каргыш артызып јат. Мен, эне кижини, бу чөрчөктөр ажыра эне-јүрегимди ачадым, албатыма јакшы күүним айдадым. Энелер балдарын кычырарга јилбиркедер керек. Ол тушта балдарга јангы ачылталар келер, баланын санаазы башкартылар, көпти билерге, јалакај-јарашка јүткүүр.»

Кандый ла албатынын чөрчөктөринде түней неме бар: кижинин кинчеги болгон јалкуны, керикти, карамды, коркынчак ла тенекти шоодып, кижиликти чындыкка баштайт.

Бүгүн бис Танытпас Акулованы толгон јажыла уткып тура, онын баладый ару жүреги качан да карыкпазын, артабазын, балдарды база көп солун, јараш чөрчөктөриле таныштырзын деп күүнзейдис.

Сурайя Сартакова

АЙСУЛУ ЛА ЧООКЫРАК

Айсулу грядка ододы,
Албаданып сугарды.
Чоокырак ого болушты —
Грядкада не де артпады.

ЭТСЕН - ЭДИЛЕР

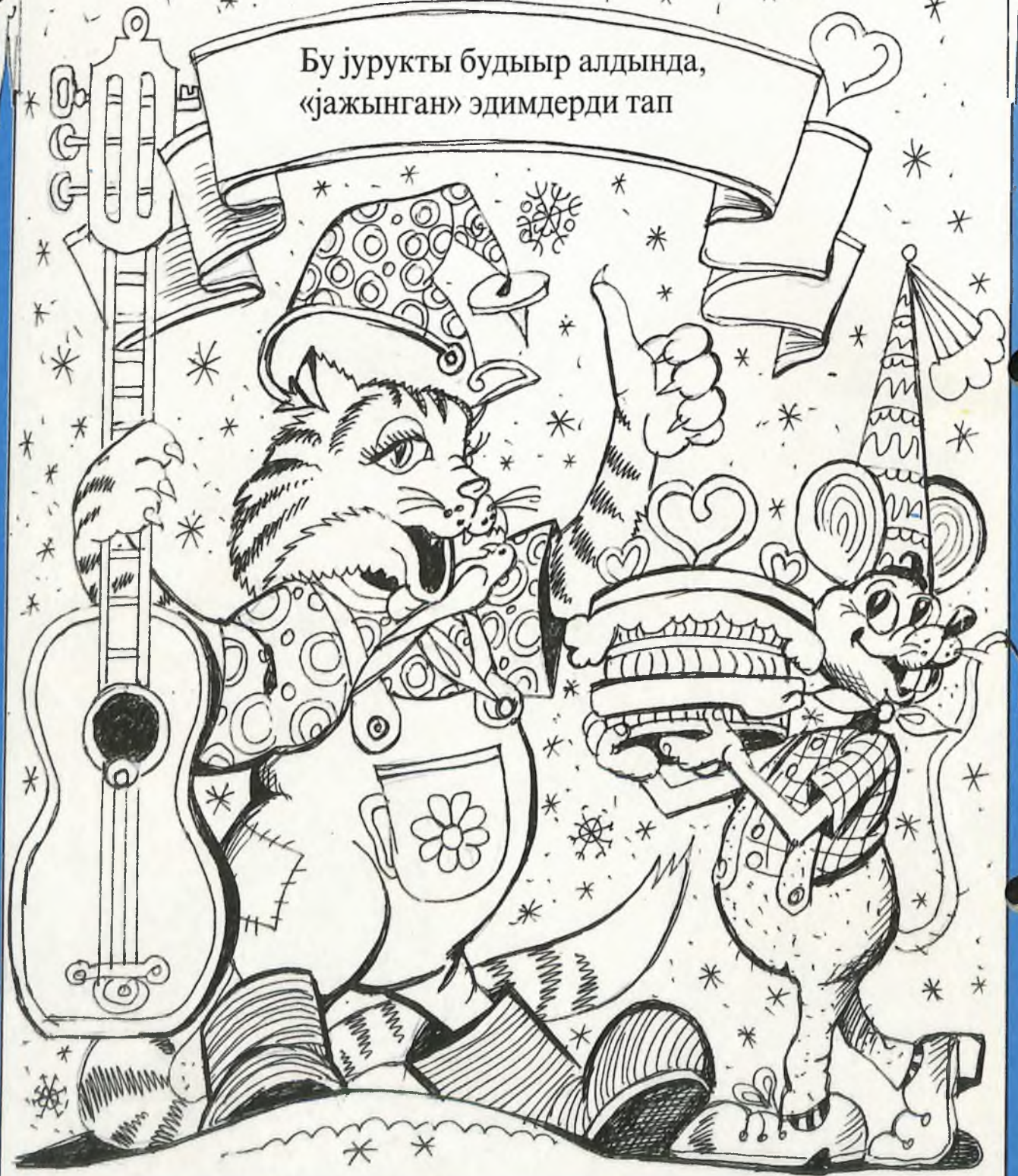
Бу мындый ойынчык карусельди кажы ла бала
эдип алар аргалу.

Бу ойын-журукты лаптап шиндейле, эдилетен
эбин табыгар.

Этсен — нени ле эдеринг.

Бу журукты будыыр алдында,
«жанынган» эдимдерди тап

ТАЛБАК -КУЛАКТЫҢ УРОКТОРЫ

Жакшы-жакшы ба, кару балдар! Жылды кандый чыктыгар? Үредүгер жакшы деп бүдедим. Нениң учун дезе, эмди үренип албаган кижиге, неге де јединип болбос.

Мен, Талбак-Кулак, јасты ла сакып, мойным чөйилди. Нени эдер? Бош өйимде слерге ле ойындар белетеп жүредим.

УЧУРЫЛА КЕЛИШКЕДИЙ СӨСТӨРДИ ТААП, ТОЧКАЛАРДЫҢ ОРДЫНА ТУРГУЗЫГАР

КУШТАРДЫҢ АДЫН ТАБЫГАР

Мен карданг ак, көмүрденг кара,
Је С таныкты Ј-га солыза,
учуп жүредим (.....)

Сүүген курсагым кузук,
Јуртым мениң арал.
Је Л таныкты К-га солыза,
Бажына чыгып турарым.

Мен айылдын кужы,
Тузам мениң јаан.
Бир А-ны айрыза,
Тууга чыгарга белең.

..... — ТАТУ, ТУС —
..... — ЈҮЗЕТ, САМОЛЕТ —
..... — АГАТ, КӨЛ —
..... — АҚ, КӨМҮР —
..... — ЈАНМЫР, ҚЫШҚЫДА —
..... — ТЫНДУ, КАЙЫҢ —
..... — КАЗЫР АҢ, КОЙОН

ЈАЖЫНГАН ТАНЫКТАРДЫ ТАП

Айуда бар,
Айда јок.
Уулакта экү,
Уйда бир.
Кайада бар,
Кайда бар,
Карда јок.

“СОЛОНҒЫ“ 1-2002
алтай тилдү
болчомдорго чыгып турган журнал

Баш редакторы — К. Тепуков.
Баш журукчызы — Ч. Барсукова.
Акча-манат ла таркадары аайынча—
Л. Екашева

Журнал 1990 жылдын
сыгын айында чыгып баштаган.
Бистинг суруу:
Горно-Алтайск кала,
Чорос-Гуркиннинг оромы,38.
тел: 2- 52-97
эл. почта: solony@mail.gornyy.ru

Ийилген материалдар шинжүленбейт ле
ойто кайра јандырылбайт.

Журнал Г-01433 таңмала темдектелген.
Кепке базылганы 21. 03. 2002 ј. Чаазыны офсет. Кеби 84x108/16
тиражы 3000 экз. Баазы јайым.

Ойын:
Бойынды тап

Бу кичинек балдар:
Уулдар, кыстар,
Бойыгарды табыгар,
Ады-жолыгарды
айдыгар!

